

ОНИМНИЙ ФРАГМЕНТ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ (НА МАТЕРІАЛІ МІКРОТОПОНИМІЇ ЦЕНТРАЛЬНИХ ТА СХІДНИХ РАЙОНІВ ЛЬВІВЩИНИ)

У статті порушено проблеми необхідності розгляду онімного простору мови з позицій когнітивної лінгвістики. На матеріалі мікротопонімії проаналізовано онімні одиниці як засіб репрезентації знань про світ шляхом вербалізації концептуальної системи окремої нації. Відображення у мікротопонімії різних аспектів культурно-історичної інформації продемонстровано на прикладі мікротопонімів, мотивованих назвами служителя релігійного культу. Закцентовано увагу на складному взаємозв'язку цих мовних знаків зі структурами людських знань.

Ключові слова: мовна картина світу, топоніміка, діалектологія.

В статье рассматривается проблема необходимости рассмотрения онимного пространства языка с позиций когнитивной лингвистики. На материале микро-топонимии проанализированы онимные единицы как средство репрезентации знаний о мире с помощью вербализации концептуальной системы отдельной нации. Отображение в микротопонимиконе различных аспектов культурно-исторической информации продемонстрировано на примере микротопонимов, мотивированных названиями служителя религиозного культа. Акцентируется внимание на сложной взаимосвязи этих языковых знаков со структурами человеческих знаний.

Ключевые слова: языковая картина мира, топонимика, диалектология.

The article deals with the problems of the necessity to analyse the space of onyms from the point of view of the cognitive linguistics. Onyms are analysed as a method for representation of knowledge about the world by verbalization of a certain nation's concept system on the basis of the microtoponymic. The reflection of different aspects of the cultural and historical information is demonstrated by the example of microtoponyms, derived from the nominations of the priest. Accent is made on the complicated connection between these language signs and the structures of the human knowledge.

Key words: language worldview, toponymy, dialectology.

Мовна картина світу є вербальною репрезентацією наявного досвіду індивіда, нації, людства, ментального відображення об'єктивної дійсності, тобто світу, що нас оточує, як єдиного цілого та його окремих фрагментів, а також матеріальної та духовної життєдіяльності людини. Тому особлива роль у мовній картині світу належить тим одиницям мовної системи, які найтісніше пов'язані з навколишнім світом (об'єктивною дійсністю), його членуванням, індивідуалізацією окремих фрагментів у зв'язку з їхньою практичною значущістю для людини. Це – власні імена (оніми), які і є результатом такої індивідуалізації, виділення тих чи інших фактів дійсності з низки подібних [4, с. 7], однотипних

на основі певної ознаки, їх маркування з різними цілями, які визначаються потребами людини (наприклад, номінація з метою актуалізації об'єкта, його ідентифікації, диференціації і т. д.). Онімія є невід'ємним фрагментом мовного образу світу, хоча поділ мовної картини світу на складові є досить умовним, адже «образ світу не складається з образів окремих явищ і предметів, а з самого початку функціонує як єдине ціле» [16, с. 144]. Однак оніми є специфічним інформаційним кодом мовної картини світу, своєрідним видом згорнутих національно-культурних текстів, що зберігають у своїй семантичній пам'яті культурно-історичні сюжети, вписані в сучасну суспільну свідомість [18, с. 1]. Справді, будь-яка

власна назва (антропонім, топонім, фітонім, хрононім і т. д.) є своєрідним мікротекстом, коротким лінійним текстом, у якому закладена інформація [3, с. 67] про особливості іменованого об'єкта, історичну епоху, в якій виникла назва, етнос, котрий є номінатором, мову, якою створена назва і т. д. Отож когнітивна спрямованість власних імен як засобу імплікації знань про світ, авторські інтенції (тобто інтенції народу-носія мови), закладені в онімах, постають предметом дослідження.

«Кожен текст (макротекст – Я.Н.), який містить онім, відображає мовну картину світу», – зазначає Л. Дука [6, с. 4]. Таку рефлексію забезпечують мовні механізми – системи фонологічних, лексичних, граматичних одиниць, які історично належать різним мовам (елементи субстрату, адстрату і т. д.), а також різним хронологічним станам однієї і тієї ж мови та різним соціо-регіональним варіантам мови [22, с. 5]. Додамо, що не лише текст як «застиглий» витвір мовленнєвого процесу, об'єктивований у формі письмового документа, є середовищем виявлення екстралінгвального потенціалу онімів, їхньої культурної значущості, але й дискурс, тобто живий процес спілкування, «мовлення як цілеспрямована соціальна дія, як механізм, що бере участь у когнітивних процесах» [10, с. 161]. Саме у процесі вживання онімів як мовних знаків у комунікативній діяльності (у єдності з усіма екстралінгвальними – соціокультурними, прагматичними, психологічними – факторами) мовця глибше розкривається специфіка їхньої семантичної структури. Особливо це стосується мікротопонімії – одного з найбагаточисельніших пластів онімної (топонімної) системи мови. Адже саме мікротопоназви найбільш тісно серед усіх онімних одиниць пов'язані з навколишнім середовищем, бо номінують окремі його частини, пріоритетні для носія мови у процесі вибору орієнтира у просторі. І ця локативна функція мікротопонімів найбільшою мірою підтверджується саме у живому процесі спілкування.

На жаль, в українській лінгвістичній науці мікротопонімії й досі не виділено окремого місця серед об'єктів дослідження, які є чи не найяскравішими репрезентантами мовної картини світу. Це передусім пов'язано з відсутністю теоретико-методологічного апарату есплікації культурно значущої інформації з ономастикону загалом, недостатнім рівнем опрацювання теорії ономастичної семантики [2, с. 19], а також із відсутністю повного масиву фактичного мікротопонімного матеріалу, який дозволив би декодувати кожен мікротопонімну одиницю зокрема і, таким чином, змодельовати мовну картину світу українця, вербалізовану у мікротопоніміконі. Хоча, звичайно, повна реконструкція ідіоетнічної мовної картини світу є практично неможливою. Мікротопоніми репрезентують лише окремі фрагменти мовної картини світу, особливо актуальні для носіїв

мови. І в цьому вони наближаються до фразеологічних одиниць, для яких чи не найбільшою мірою характерне фрагментування світу (за інтенсивністю виявлення того чи іншого параметра) [12, с. 311]. Та все ж моделювання такого компонента онімної системи як мікротопонімія є перспективним напрямом пізнання мовної картини світу [7, с. 15] та актуальним дослідженням у рамках антропоцентричної (номінативно-прагматичної) парадигми на стику різних наук (зокрема ономастики, діалектології, когнітивної лінгвістики).

В Україні є небагато праць, присвячених дослідженню національного мікротопонімікону. Більшість із них базується на аналізі назв дрібних геграфічних об'єктів та частин макрооб'єктів на окремих територіях. Так, Є. Черепанова дослідила мікротопонімний простір Чернігівсько-Сумського Полісся [20], М. Дуйчак проаналізував південно-лемківську мікротопонімію та окреслив її специфіку на загальноукраїнському фоні [5], мікротопонімію Буковини опрацювали І. Чеховський [21] та Л. Костик [9], Г. Козловська проаналізувала окремі аспекти мікротопонімії Вінниччини [8], мікротопонімікон Підгір'я дослідила О. Михальчук [15], Західного Поділля – Н. Лісняк [11], мікротопоніми Сколівщини, яка є частиною Бойківщини, науково опрацювала Н. Сокіл [17]. Майже в усіх зазначених працях запропоновано аналіз мікротопонімії у системно-структурній (таксономічній) науковій парадигмі. Однак на сучасному етапі розвитку науки необхідними є студії над мікротопоніміконом як системою мовних одиниць, через які об'єктивізується розумова (ментальна, мисленнєва) діяльність людини, без якої виникнення та функціонування цих одиниць (як і загалом системи мови) було б неможливим. Нині науковцями однозначно встановлено, що мислення здійснюється на так званому універсальному предметному кодї, що має образно-чуттєвий характер. Він формується не на рівні мови як знакової системи, а у свідомості людини на основі відображення, через органи чуттєвого сприймання. При виникненні у суб'єкта необхідності передати думку за допомогою мовної форми універсальний предметний код через механізм кодових переходів трансформовується у мовні знаки [11, с. 172]. Розкодування мікротопонімних мовних знаків дозволить виявити знання про те, як відбувається категоризація простору, яку роль відіграє суб'єкт номінації у процесі освоєння простору, як формується система пріоритетів номінатора, а також про його етичні, естетичні, художні, наукові, аксіологічні і т. д. погляди та уподобання. А така інформація займає важливе місце у структурі мовної картини світу [1, с. 4].

Більшість одиниць концептуального рівня, які приховані за зовнішнім (звуковим) виявленням мікротопонімів, є складними та пов'язані з іншим образом (чи образами), який вербалізується у формі антропоніма, топоніма чи апелятива і,

таким чином, на уявлення, репрезентоване мікротопонімом, накладається інше уявлення, виражене іншою онімною чи апелятивною одиницею, якою мотивована мікротопоназва. Отож семантика, яку несе мікротопонімна одиниця, є синтезом різноманітних ментальних форм [7, с. 26].

Простежимо цю особливість на прикладі відособових мікротопонімів, які вказують на служителя культу церкви, зафіксованих у центральних та східних районах Львівської області. Зауважимо, що російська дослідниця Л. Клімкова зараховує ці власні назви до агіомікротопонімів, які представляють концепт «сакральність» в онімному просторі мови [7, с. 60]. Вважаємо таке твердження не зовсім коректним, адже агіоніми – це одиниці пропріальної лексики, що іменують святих, а також вищих духовних істот (ангелів) [19, с. 3]. Оскільки назви служителів релігійних культів не є агіонімною лексикою, то й мікротопоніми, мотивовані цими назвами, до пласту агіомікротопонімії не зараховуємо. Однак, безумовно, приєднуємося до твердження Л. Клімкової про те, що оніми, у структурі яких є назви служителів культу, поширені у кожній мікросистемі, а їх багаточисельність свідчить про існування інституту священнослужителів у слов'янському (російському, українському і т. д.) соціумі.

Якщо ж проаналізувати мікротопонімікон мови у діяхронному аспекті, то можемо з'ясувати час виникнення цього інституту та історію його розвитку. Українські мікротопонімічні одиниці, що походять від назв священнослужителів, є яскравою ілюстрацією історії християнської церкви в українській державі, її становлення та трансформацій внаслідок різноманітних соціально-історичних подій, ставлення до неї як осередку християнської віри в українському суспільстві у минулому та сьогодні. Так, у центральних та східних районах Львівщини найбільш поширеними серед власних назв аналізованої групи є мікротопоніми, мотивовані запозиченою із польської мови лексемою *ксьондз*. Це свідчить про значний вплив польської експансії на українську державу з XIV ст. (початок її поклав Казимир Великий) та величезний вплив польського католицького духовенства на релігійне життя українців з часу укладення Берестейської (Брестської) унії у 1596 р., внаслідок якої українське суспільство розколося на кілька частин, а замість єдиної християнської церкви з'явилося три її окремі гілки: православна, католицька та уніатська, або греко-католицька, як її пізніше назвали. Власне мікротопонімікон центральних та східних районів Львівщини свідчить про значну (чи навіть домінуючу) роль останньої на території західних областей України. Зауважимо, що у польській мові лексема *ксьондз* з'явилася у XIII столітті внаслідок дисимілятивного впливу носового на попередній палатальний носовий приголосний у **kniądz* (<**kъnędзь*) «князь» (ЕСУМ, Т. III, 117). З літописних джерел дізнаємося, що «князь поєднував світську і

духовну владу, коли розпочинав загальнодержавні богослужіння, клав першу борозну, звертався зі Словом до воїнів перед битвою тощо» [14]. Князь у свідомості давніх слов'ян мав значення голови роду, батька. А це свідчить про етимологічну спорідненість слова *князь* з поняттям «священик». Пор., наприклад, назви священика, які побутують і нині на окремих територіях України – *отець*, *батюшка*. Зауважимо, що у структурі мікротопонімичних одиниць центральних та східних районів Львівщини цих лексем не виявлено, що, ймовірно, свідчить про відсутність у свідомості жителів названої території образу священика як батька. Значення «священик» у семантичній структурі лексеми *ксьондз*, як і в інших західноєвропейських мовах, є, ймовірно, калькою середньолатинського *dominus* «пан» [ЕСУМ, Т. III, с. 117]. Назвемо низку зафіксованих у центральних та східних районах Львівщини мікротопонімів, мотивованих лексемою *ксьондз*: *Ксьондзів Ліс* (с. Пісочна, Мик.; с. Лоні, Пер.), *Ксьондзів Сад* (с. Митулин, Зол.; с. Лука, Зол.; с. Кліцько, Гор.; с. Мильчиці, Гор.), *Ксьондзів Берег* (с. Митулин, Зол.), *Ксьондзів Горб* (с. Кліцько, Гор.), *Ксьондзове Поле* (с. Голешів, Жид.; с. Лани, Пер.), *Ксьондзова Вулиця* (с. Богутин, Зол.), *Ксьондзові Корчі* (с. Богутин, Зол.), *Ксьондзівське Поле* (с. Верхобуж, Зол.), *Ксиндзове Поле* (с. Велика Горожанна, Мик.), *Ксьондзова Долина* (с. Вороняки, Зол.). Усі ці мікротопоніми є результатом онімізації відповідних словосполучень, у складі кожного з яких є відприсвійна назва, що викликає у свідомості носія мови (номінатора) ряд образів, та при цьому домінує цілісний образ-уявлення географічного об'єкта (лісу, саду, берега, горба, поля, долини і т. д.), позначення якого і є визначальною функцією та суттю мікротопоніма [7, с. 26]. Інші ж образи, що виникають у свідомості номінатора, є додатковими. Так, у семантичну структуру названих вище мікротопонімичних одиниць образ-уявлення служителя релігійного культу є включеним. Його можна інтерпретувати як профіль, а образ географічного об'єкта як базу мікротопоназви (пор. трактування Р. Лангакером співвідношення між концептом і доменом, тобто фонами, з яких вичленовується концепт, як поєднання профілю і бази у мовній одиниці) [10, с. 154].

Таким чином, комплексний аналіз бази та домену мікротопоніма дозволяє виявити особливості концептуалізації світу в мові, експлікувати культурно зумовлені уявлення мовця про світ. Більшість із наведених мікротопоназв позначають географічні об'єкти, які належали (чи досі належать) місцевому священику або ті, що розташовані неподалік від дому священика. Однак натрапляємо також і на мікротопонімічні одиниці, мотивовані лексемою *ксьондз*, які у свідомості номінатора асоціюються не із служителем культу церкви, а із самою церквою –

будівлею, в якій відбувається християнське богослужіння [ВТССУМ, 1361]. Наприклад, *Ксьондзова Вулиця* (с. Богутин, Зол.) – це назва вулиці, якою люди ходять до церкви, а *Ксьондзові Корчі* (с. Богутин, Зол.) – це власне найменування ліщини, яка росте навколо церкви. Отож додатковим образом (доменом), який накладається на уявлення про географічний об'єкт, у цих випадках є церква. Однак, ймовірно, можна говорити й про образ служителя церкви, через посередництво якого у мікротопоназвах репрезентовано образ церкви. Таким чином, одна складна мовна форма пов'язана зі структурами людських знань про кілька образів, представлених у свідомості людини: образ географічного об'єкта, що виконує локативну функцію, сприймається з опорою на уявлення про ксьондза та церкву.

Будучи елементом загальнонаціональної мовної картини світу, мікротопонімна система входить і до діалектної картини світу як її фрагмента, що є засобом вербалізації концептуальної картини світу, яка поєднує в собі окремі діалектні системи [7, с. 12]. Таким чином, мікротопоніми є рефлексією світобачення та світовідчуття жителів окремої діалектної зони. Окрім того, ці одиниці, безумовно, репрезентують риси того діалектного простору, до якого належать. Наприклад, у структурі мікротопоніма *Ксиндзове Поле* є атрибут *ксиндзовий*, похідний від іменника *ксиндз*, який є діалектним варіантом лексеми *ксьондз*, можливо, запозиченим із бойківського говору [СБГ, Ч. I, с. 392].

Іноді на позначення служителя релігійного культу вживають лексему *nin*, яка є розмовною та запозиченою, ймовірно, з давньовісхіднонімецької мови зі значенням «духовна особа, священник», виводиться від народнолатинського *rara*, утвореного на базі грецького *παπας* «молодша духовна особа, молодий священник» [ЕСУМ, Т. IV, с. 410]. Ця лексема вживається на позначення духовного звання у православній церкві. Її поширення у мікротопонімному просторі центральних та східних районів Львівщини представлене лише кількома одиницями. Серед них такі: *Попівий Лісок* (сmt. Щирець, Пуст.), *Попівське Поле* (с. Раделичі, Мик.), *Попівщина* (с. Велика Горожанна, Мик.). Перші дві назви є результатом онімізації відповідних словосполучень, а остання утворена суфіксальним способом за допомогою форманта -щина, який найчастіше вказував не на точку, а на певну площу, зазвичай на великі територіальні простори чи родову спадщину колишніх землевласників [ТСУ, с. 11]. Зауважимо, що незначна кількість мікротопоназв, мотивованих лексемою *nin*, не є свідченням відсутності (або малої кількості) православних церков (порівняно із кількістю греко-католицьких) на досліджуваній території. Сьогодні спостерігається тенденція до тотального іменування служителя церкви лексемою

ксьондз незалежно від того, до якого обряду – візантійського чи латинського – належить церква, хоча у ВТССУМ засвідчуємо, що слово *ксьондз* номінує особу польського католицького священика [ВТССУМ, с. 470]. Однак аналіз мікротопонімікону центральних та східних районів Львівщини засвідчує, що в українській мові (зокрема в розмовному мовленні) ця лексема вживається не лише на позначення служителя римо-католицької церкви в Польщі, але і як назва священика загалом (римо-католицької, греко-католицької, православної церков). І в такому значенні вона відходить на периферію української літературної мови та функціонує як діалектна одиниця в розмовному мовленні, а отже, відіграє важливу роль у процесі номінації тих чи інших дрібних географічних об'єктів та частин макрооб'єктів з метою орієнтування у просторі. А лексема *nin* часто набуває конотативного відтінку глузливості, іронічності у мікротопонімному просторі досліджуваної території.

Рідко служителя культу (здебільшого православної церкви), який відправляє церковну службу, іменують лексемою *священик*, запозиченою із старослов'янської мови [ЕСУМ, Т. V, с. 200]. Про це свідчить мала кількість мікротопонімів, мотивованих цією лексичною одиницею: *Біля Священника* (с. Підбірці, Пуст.). Наведений мікротопонім вживають для позначення автозупинки, що розташована біля дому священика. Тенденція до вживання лексеми *священик* на позначення служителя релігійного культу є досить поширеною серед представників молодого покоління. Це зумовлено внутрішнім оцінним критерієм мови, тобто оцінкою носієм мови (чи певного діалекту) її (його) комунікативної придатності, естетичної престижності у конкретній мовній ситуації, комунікативній сфері тощо [10, с. 327]. Таким чином, у мікротопонімній структурі відображено механізм впливу соціальних чинників на функціонування мови, тому мікротопонімія є багатим матеріалом не лише для вивчення етно-, мента- чи психолінгвістики, але й соціолінгвістики – науки, яка вивчає проблеми, пов'язані із соціальною природою мови, її суспільними функціями і т. д.

Отож за допомогою аналізу мікротопонімних одиниць, мотивованих назвами служителя релігійного культу, вдалося експлікувати важливу культурно-історичну інформацію, закодовану в них. Це свідчить про існування складного взаємозв'язку мікротопонімів як мовних знаків із структурами знання людини про навколишній світ, а отже, про рефлексію основних образів концептуальної системи народу-номінатора у мікротопонімному просторі мови. Таким чином, мікротопонімія є важливим об'єктом дослідження різних течій та напрямів сучасного мовознавства як пласта мовної системи, який чи не найяскравіше відображає специфіку онімного фрагмента у мовній картині світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Березович Е.Л. Русская топонимия в этнолингвистическом аспекте: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Екатеринбург, 1999. – 39 с.
2. Березович Е.Л. Топонимическая этносемантика // Славянское языкознание. XII Международный съезд славистов (Люблина, 2003). Доклады российской делегации. – М., 2003. – С. 19-33.
3. Васильева Н.В. Собственное имя в мире текста. – М.: Академия гуманитарных исследований, 2005. – 224 с.
4. Горбаневский М.В. В мире имен и названий. – М.: Знание, 1987. – 208 с.
5. Дуйчак М. Специфіка південнолемківської мікротопонімії на загальноукраїнському фоні // Українські Карпати: Матеріали Міжнарод. наук. конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура». – Ужгород, 1993. – С. 198-209.
6. Дука Л.І. Прагматичний потенціал онімів та способи його актуалізації в тексті. – Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Запоріжжя, 2002. – 18 с.
7. Климова Л.А. Нижегородская микротопонимия в языковой картине мира: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – М., 2008. – 65 с.
8. Козловська Г. Структурно-типологічні різновиди неоднослівних мікротопонімів Вінниччини // Наукові записки. Серія: Філологія: Зб. наук. праць / Відп. ред. Н.Л. Іваницька. – Вінниця, 1999. – С. 50-54.
9. Костик Л.Б. Гідронімія Буковини (назви непротічних вод): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 2003. – 20 с.
10. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: Підручник. – К.: Академія, 2006. – 368 с.
11. Крижко О.А. Лакуни в українській мовній картині світу // Актуальні проблеми слов'янської філології: Міжвузівський збірник наукових статей. Лінгвістика і літературознавство. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 171-178.
12. Левченко О.П. Фразеологічна репрезентація світу // Мовні і концептуальні картини світу: Зб. наук. праць. – № 7. – К., 2002. – С. 307-315.
13. Лісняк Н.І. Мікротопонімія Західного Поділля: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Ужгород, 2004. – 20 с.
14. Лозко Г. Волхви [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svaroh.al.ru/svarohs/sv-one/volhv5.html>.
15. Михальчук О.І. Мікротопонімія Підгір'я: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1998. – 20 с.
16. Смирнов С.Д. Психология образа. Проблема активности психического отражения. – М.: Изд-во МГУ, 1985. – 231 с.
17. Сокіл Н.В. Мікротопонімія Сколівщини. – Львів, 2008. – 206 с.
18. Співак С.М. Власна назва в композиційно-смісловій структурі віршованих текстів американської поезії: комунікативно-когнітивний підхід: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Запоріжжя, 2002. – 16 с.
19. Хлестун І.В. Власна назва в українській поезії II пол. XX ст. (семантико-функціональний аспект): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2006. – 20 с.
20. Черепанова Е.А. Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья. – Сумы: Изд-во Сумского госуд. ун-та, 1984. – 275 с.
21. Чеховський І.Г. Мікротопонімія Чернівецької області в історичному аспекті (утворення на базі народної термінології): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Чернівці, 1996. – 24 с.
22. Щербак А.С. Когнитивные основы региональной ономастики: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Тамбов, 2008. – 47 с.

Джерела та їх скорочення:

- ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник сучасної української мови: У 7 т. – К.: Наук. думка, 1982-2006.
- СБГ – Онішкевич М.Й. Словник бойківських говірок: У 2 ч. – К.: Наук. думка, 1984.
- ТСУ – Янко М.П. Топонімічний словник України. – К.: Знання, 1998. – 432 с.

Скорочення:

- Гор. – Городецький район;
 Жид. – Жидачівський район;
 Зол. – Золочівський район;
 Мик. – Миколаївський район;
 Пер. – Перемишлянський район;
 Пуст. – Пустомитівський район.